

12

O vypovídací hodnotě anoikonymie svědčí různé konkrétní typy PJ. Na některých příkladech je možné poukázat na jejich užitečnost pro znalost místních dějin hospodářských a společenských.

PJ se využívá hojně např. pro **studium starých komunikací**, cest. Zabývají se jimi hlavně Rostislav Vermouzek a Ivan Vávra, kteří publikovali řadu článků v ZMK a v Historické geografii. Sledují, kudy komunikace vedly, jak vypadaly, a doplňují tak historické zprávy. O podobě tras svědčí např. PJ *Brod, Brodek, Přívoz, Most, Hatě, U Staré cesty, Za starou silnicí, Na mýtném*. Ve vztahu k cestám jsou i názvy zájezdních hospod. Nověji se pojmenováním cest (hodonymy) zabývá L. Olivová-Nezbedová.

Některá PJ poukazují rovněž na **obávaná místa** na starých cestách.

Pojmenování, která motivicky souvisí s činností lapků, mordýřů a pobudů, kteří čekali na starých cestách na formany a pocestné. Taková jména měla funkci nejen pojmenovací, identifikační, ale i varovnou. Taková se nachází na staré tzv. **Trstenické cestě** (ta spojovala Čechy s Moravou; z Phy vedla přes Český Brod, Čáslav, Chrudim, Vraclav u Litomyšle, Poličku; dále se dělila – jedna větev vedla k Olomouci, druhá přes Svojanov, Kunštát a Černou Horu k Brnu) v úseku z Brna do Svitávky - v blízkosti Kuřimi zasahovaly k cestě dva jazyky lesa a udržely se tu, i když byla středověká komunikace nahrazena tereziánskou silnicí. Jeden z těchto výběžků se ještě v 70. letech nazýval *Zlodějka* a místní si vyprávěli, že tam neznámí muži přepadali ty, kteří putovali od Černé Hory přes Lažany, Lipůvku k Brnu nebo naopak. Dalším obávaným místem u Brna na Trstenické stezce byl les *Loupeže* v okrese Blansko (na katastru dn. obcí Újezd, Lhotky, Milonice).

Mimo trasu Trstenické stezky se také vyskytují taková PJ. Např. na Tišnovsku v obci Železná je les *Loupežník*. Takových a podobných PJ je na našem území

více. Příkladem z Brna může být stezka zvaná *Diebsteig* (Zlodějská stezka) mezi předměstím Černovice a bývalým poutním místem Tuřany, na úseku cesty, která vedla kdysi z Brna přes Měnin, Hustopeče, Podivín a Lanžhot do Uher.

O čem vypovídá PJ i MJ **Stráž a jeho odvozeniny**, poměrně hojně po celém našem území. Historikové se o něj zajímali už před 100 lety. V. V. Tomek např. vycházel z některých listin z 12. a 13. století a došel k závěru, že v dávné minulosti existovaly v pohraničních hvozdech na význačných přechodech z Čech do cizích zemí stálé hlídky. Ty měly za úkol střežit cesty a místa, kde hlídky byly, a proto se nazývaly Stráže. H. Jireček Tomkovy poznatky doplnil materiálem z Moravy a zjistil, že na některých místech byly u pomezních přechodů zřízeny střežené brány. Odraz této skutečnosti nacházíme v PJ i MJ u pohraničních přechodů: např. *Branka* u Hradce na Opavsku, *Branka* - vrch u Náchoda. O výklad jména *Stráž* se pokusil i A. Sedláček ve Snůšce:

„označovaly vysoké hory, z nichž bylo vidět z jedné na druhou, aby se na nich zapalovaly ohně a dávaly se do daleka výstrahy, že se blíží nepřítel“. Sedláček rozvedl Tomkův náznak, že vedle úkolu střežení vybíraly stráže clo z vyváženého zboží a dohlížely na to, aby se nevyváželo zboží zapovězené.

Dřívější literatura přičítala Strážím jen starobylý původ a dopouštěla se jednostrannosti. Na materiálu PJ z Moravy je však zřejmé, že pojmenovací motivy, které vedly ke vzniku názvů *Stráž*, měly velké časové rozpětí od raného středověku až do tereziánských válek. Na Moravě se mladší názvy tohoto typu nacházejí na východním pohraničí země - vznikaly od 16. do zač. 18. století, kdy bylo toto území ohrožováno vpády Turků. Takového původu jsou většinou *Stráže* na Valašsku.

V Jihomoravském kraji je asi 200 PJ *Stráž* a jejich odvozenin. O důkladný a seriózní výzkum se pokusil F. Matějek ve svém článku. Existuje velká bohatost odvozenin: *Stráž*, *Stráže*, *Strážek*, *Strážky*, *Strážka*, *Strážiska*, *Strážisko*, *Strážnice*, *Strážník*, *Strážníky*, *Strážov*, *Strážný*, *Strážná*, *Strážné*, *Strážová*,

Strážský kopec, Stráží hora, Ostráž, Ostrázek, Vostrážka, Ostrážnice, Vostrážná. Stejnou motivaci vyjadřují i *Hláska, Hlásnice* (sloveso *hlásit*), popř. z něm. *Varta, Varty*. Všechna tato PJ označují místa, kde se střeží, kde se konala strážní služba. Většinou jsou to vyvýšená místa, často kopce, bývají to nejvyšší místa v katastru, z nichž bylo vidět do dálky. Někdy stávala u důležitých cest (podobně jako MJ *Strážnice* - strážní město na hranici s bývalými Uhrami při přechodu důležité tzv. Uherské cesty z Moravy do údolí Váhu; *Stráž nad Nežárkou* v j. Čechách, pův. gotický hrad postaven na místě starší pohraniční strážnice, která měla chránit tzv. vitorazskou cestu u přechodu řeky *Nežárky*).

Poloha všech PJ ozn. *Stráž* a podobně motivovaných jmen svědčí o tom, že tato místa měla v minulosti zvláštní úkol: konávaly se tu stráže. Bohužel PJ nemohou svědčit o tom, k jakému účely přesně se stráže konaly. Zajímavé je také jejich geografické rozložení: hojně jsou zvláště na Českomoravské vrchovině, zatímco na jihu a ve středu jich moc není. Hodně je jich u Svratky na Žďársku, u Svitavy na Blanensku. Některé z nich patrně strážily hrady, některé hranice proti nepříteli (např. na Břeclavsku). Některé z nich však mají takovou polohu, že z ní lze tušit ještě nějaký další význam.

Literatura:

R. Vermouzek: Zájezdní hospody. Sborník Jižní Morava, 13, 1977, s. 129-139

R. Vermouzek: Obávaná místa na starých cestách. Onomastický zpravodaj, 30, 1989, s. 134-136

F. Matějek: Stráž jako pomístní jméno na Moravě. Onomastické práce, 3, s. 160-167

Karpatská kolonizace a její odraz v toponymii, toponymie Valašska

- badatelé si všimli specifík toponymie Valašska a její odlišnosti od ostatního moravského území
- Matějek: mnoho PJ utvořených sufixy *-sko, -ska*: *Košářsko, Kršlisko, Lovisko, Sklepisko, Dvořisko, Sedlisko, Mlýnsko, Kobylska...*; PJ ve tvaru adj. stf. rodu *-né, -té, -ské, -vé*: *Záružné, Končité, Pobojské, Bránské, Cabákové...*; hojnost PJ odvozených od názvů ptáků a zvířat a rostlin (stromů) v porovnání se zbytkem území
- vrstva názvů německých, jinoslovanských, popř. názvů původu rumunského aj., z nichž některé lze spojit se způsobem života pastýřů

Příklady:

Putýrky (louka v Rožnově p. Radhoštěm) – ze slova *putyra* – Machek: velká dřevěná nádoba na salaši, do které se nalévá nadojené mléko na zesýření, jde tedy o slovo z pastýřské reality, je v různých obměnách hláskových rozšířeno v polštině, slovenštině, ukrajinštině a jde patrně o slovo přejaté z pastýřského mlékařského názvosloví alpského

Na čupě, Čup, Čupek, Předčupa... - pozemky na kopečku nebo na svahu u vrcholu; jde o vrch s plochým temenem; slovo je rozšířené ve všech slovanských jazycích (kromě češtiny a lužické srbštiny), dostalo se sem skrz slovenštinu nebo polštinu, ne asi s pastýřskou kolonizací

Grůň (Grůník...) – slovo převzaté z rumunštiny; SSJČ (I, 1960, s. 552): „grůň“ ve významu ‚horská stráň‘ (SSJČ I 1960, s. 552), ČJA (II 1997, s. 303): ‚[...] jeden z pobočných hřbetů, jaké vybíhají na strany od hlavního horského hřebenu a zvolna se snižují‘; SVN ‚odnož většího horského pásma (původně porostlý javořinou nebo obděláný v pole)‘ (SVN 2001, s. 76); podle místních informátorů znamená „grůň“ táhlý nezalesněný horský hřeben, který byl odlesněn pro potřeby salašnictví a přeměněn na rozsáhlé pastviny, tzv. valašské louky. Apel. „grůň“ pochází z rumunštiny a je dalším typickým slovem karpatského lexika. Dle ČJA je apel. „grůň/grůň“ rozšířeno na Valašsku, v jv. části Slezska a řídce také v sev. polovině Slovákka (ČJA II 1997, s. 303, 478)

Košár (Košáry, Kořárec, Košářiska...) – rozšířeno v celém karpatském oblouku, patrně jihoslovanského původu, dostalo se k nám prostřednictvím pastevců, odvozeno patrně od základu *koš*

Koliba (Koliby, Kolibiska) – pochází z řeckého *kalibe* „bouda, úkryt“, rozšířeno opět po karpatském oblouku pastýři

Grapa (Grapy, Zgrapa, Zdrapa...) – rozšířeno opět v řadě států zasažených kolonizací karpatskou

Kyčera – označuje kopce se zalesněnými temeny, snad albánského (n. rumunského) původu; ‚zcela zalesněný vysoký kopec‘ (SVN 2001, s. 146). Místní informátoři interpretují „kyčeru“ jako ‚prudký, vysoký svah zalesněný tmavým, hustým lesem.‘ Toto apel. patří do karpatského lexika a pochází z rumunštiny. PJ označuje vysoký kopec, jehož prudké svahy jsou zalesněné smrkovým porostem

Kotáry – označení pozemků ležících při hranicích katastru, z maďarského *határ* v pův. významu „hromada“, později „hranice“, k nám slovenským prostřednictvím

Salaš – označovala místa, kde bývaly salaše, z maďarského *szállás*

Pagáč – od italského *focaccia*, které se k nám dostalo z chorvatštiny přes maďarštinu, je rozšířeno v obměnách i v ostatních slov. jazycích, i v němčině a rumunštině

Gigula – mj. původní název Lysé hory; apel. „gigula“ náležejícího do karpatského lexika, kde znamená ‚oblý kopec‘ (SVN 2001, s. 73). V místním úzu označuje apel. „gigula“ každý kopec specifického tvaru, resp. náhle vystupující vrcholek na hřebeni, který připomíná velbloudí hrb

Literatura:

Matějek, František: Nečeské prvky v pomístním názvosloví na Valašsku. In: Štúdie pedagogickej fakulty v Nitre. Zborník materiálov z onomastického sympózia. 1970, s. 163–174

Šmilauer, Vladimír: O původu některých domněle rumunských jmen u nás. ZMK ČSAV 1961, roč. 2, s. 130–131

Vašek, Antonín: Jazykové vlivy karpatské salašnické kolonizace

Toponomastické svědectví někdejší hrdelní justice

- od středověku disponovalo hrdelní právem mnoho měst i městeček, a to až do reformy Marie Terezie
- rozsudky byly vykonávány na místech určených k tomu trvale, většinou ležely na návrších, stranou lidských obydlí, ale v nevelké vzdálenosti; šibenice byly v krajině dost nápadným objektem
- hlavní způsoby trestu: oběšení na šibenici/stromě, stínání, upálení, utopení, probití kůlem, lámání kolem a zakopání za živa (údajně vynášeno pouze nad ženami)

Názvy

Golgota – jeruzalémské návrší, biblické toponymum, místo ukřižování/smrti Ježíše Krista; doloženo ze Strážnice na Moravě

Poprava – doloženo v Počernicích na Moravě

Spravedlnost – nejčastější (*Na spravedlnosti, U spravedlnosti*) – doložena mnohokrát na Moravě i v Čechách (i v býv. něm. oblastech – zde *Gerichtsberg*); Čechy více než 100x

Šibák, Šibence, Šibenec (Čechy 41x), *Šibenice* (v Čechách téměř 150x), *Šibenický/Šibeničný vrch, Šibeničná, Šibeničník* (Čechy 8x), *Šibený vrch, Šibeňák* (Čechy 64x), *Šibenička* (v Čechách 11x), *Šibenka, Šibeník* (Čechy 18x), *Šibenky, Šiberna, Šibeničák* (Čechy 6x)... + předložková, pojmenování podle druhu hrdelního trestu, tj. od šibenice, velmi rozmanité a velmi četné (něm. ekvivalent *Galgenberg*); v městských prostorech byly šibenice celkem velké stavby, jakési pódium, jinde šibenici tvořily většinou dva kolmo do země zaražené vysoké kůly spojené příčným rámem, někdy jen jeden kolmo zaražený kůl s ramenem nahoře – to byl

Čekan/Čakan, U čekanu

U kola, Pod kolem – kolo vztyčené na vysokém kůlu, v loukotích vpleteno tělo

Stínadla/Stinadla - místo, kde se konala poprava stětím; v Čechách doloženo celkem 46 PJ, většinou zem. půda, nikoliv vyvýšená místa

Umrdlá/Umrličí cesta – někdy pojmenování cest vedoucích k šibenici (nebo k hřbitovu)

Literatura:

Ivan Holn: Toponomastické svědectví někdejší hrdelní justice. ZMK ČSAV roč.5, 1964, č. 3, s. 139-144

Libuše Olivová-Nezbedová: Lidská spravedlnost zachycená pomístními jmény v Čechách. Onomastické práce 4, Praha 2000, s. 355-388

Zaniklá apelativa v PJ

Řada PJ, která vznikla z apelativního označení nějakého objektu, v sobě ukrývá slova, která dnes už nejsou součástí obecně známé české slovní zásoby, příp. – u polysémantického slova – se někdejší význam určitého apelativa už nevyskytuje. Některá z těchto apelativ mohou žít na okraji slovní zásoby, v nářečích, jsou odborné, knižní nebo zastaralé.

Charakter PJ a VJ obecně totiž umožňuje, aby v sobě uchovala slova, která už nejsou součástí apelativní slovní zásoby. Pro fungování PJ/VJ tato skutečnost je irelevantní, nevádí. VJ je totiž „značkou“, „nálepkou“, která je těsně spjata s konkrétním objektem a nereaguje v tomto případě na tento pohyb v apelativní slovní zásobě. Př. pole může být pojmenováno *Na bahnách* podle vlhkého charakteru, ale bude se tak jmenovat i poté, co se z něj stane zkulturná, vysušená a obdělaná lokalita, příp. na něm bude výstavba nových domů, do jejíhož názvu přejde tento název.

PJ tvořená ze zaniklých apelativ lze rozdělit do několika skupin:

1. PJ z apelativ v češtině jinak vůbec nedoložených, a to ani ve stč. Jsou doložena v jiných slovanských jazycích: PJ *Klíč*, *Na klíčích* označují mokrou, rozbahněnou půdu, zpravidla tam dodnes vyvěrá voda. Jsou odvozena z psl. základu **ključ-* „pramen, zřídlo, vyvěrající voda“, v tomto významu je dol. v staroruských památkách, v srbštině a chorvatštině. Podobně PJ *Ve vroutkách*, *Vroutky*, opět „pramen, zřídlo“, dodnes v srbštině/chorvatštině *vrutak*.

Spjatost s dnešním významem apel. klíč je sekundární, ale je pramenem mnoha lidových etymologií.

2. PJ z apelativ, jejichž apel. základ je doložen v starších č. dokladech, není ale dnes. Např. PJ *Držala* (*Držalka, Držaličky...*) odvozeno ze slovesa *držeti* „chvět se, třást se“, které v tomto významu zaniklo ve 14. století. PJ označují půdu vlhkou, podmáčenou, tím pádem nepevnou, třaslavou. Po zániku tohoto významu apelativa se slova spojovala se skutečností, že pozemky byly v držení sedláků, držela se tam voda...

3. Zanikající apelativum v mladší době, kupř. slovo *úlehle* (*oulehle*) „úhor“. Jde o odumírající prvek slovník zásoby. Vede ke komolení, např. *Ouhel, Ouhele* a následně k lidovým etymologií „pálilo se zde dřevěné uhlí“ apod.

Literatura:

Karel Oliva: Zaniklá apelativa v současných pomístních jménech. *Naše řeč* 63, 1980, č. 5

Specifickou skupinou jsou názvy vyvýšených útvarů.

V toponymii, zejména v oronymech se uchovala řada apelativních označení terénních vyvýšenin různého typu, která mnohdy vykazují i zajímavé geografické/nářeční rozložení:

Chlum (nář. *Chum*), *Chlumec, Chlumeck, Chloumek*, nář. *Chlomek* = menší, zpravidla táhlé vyvýšeniny zarostlé lesem, v tomto významu se dochoval v Čechách a na okrajích střední Moravy, také na Slovensku

Kamýk, Kamýček – západní Čechy

Bradlo, Bradlec, Bradlné – ve vých. Čechách a na ČM vrchovině, sev. Morava; pojmenování kopců se skalními útesy, v tomto významu je i součástí odborné zeměpisné terminologie

Křiby, Chřiby, Hřiby, Hřívy – vše z pův. *křib*

Člupek, Čup, Čupek, Čupec, Člpek, Člopek – kratší, prudší kopec

Literatura:

Slavomír Utěšený: K českým názvům vyvýšených terénních útvarů. *Onomastické práce* 3. Praha 1970, s. 296-301

Orientace svahu a svažítost terénu patřily k faktorům přírodního prostředí, které ovlivňovaly vznik sídlišť od nejstarších dob. Zajímavou skupinou mezi názvy vyvýšených útvarů jsou názvy, které vznikly metaforickými přenosy označení

částí lidského těla. Tato označení se uplatňují i v geografické terminologii (*oko, bok, hřbet, rameno, pata, šíje...*) – metafory, které představují obnažené lidské tělo ve vertikální poloze.

Ve významu toponymickém pro „svah“ se dříve užívala i apelativa *čelo, bedro, žebro* (dnes *svah, stráň, bok, úbočí, hřbet...*).

čelo: PJ *Na čelách, V čele, Čelec*, z významu apel. v ostatních slovanských jazycích vyplývá, že šlo o označení s významem „vyvýšenina připomínající čelo nebo mající čelní polohu vůči ostatním vyvýšeninám v blízkém okolí“

bedro: PJ *Bedra, Badry, Bedrník, Bedrč*

žebro: *Na žebřích, Žebřinka, Žebrák* (občas)

Literatura:

Jitka Malenínská: K zaniklým apelativům v toponymii Čech. In: Pomístní jména v Čechách. O čem vypovídají... Praha 1995, s. 169n.k